TIL VA TAFAKKURNING O‘ZARO DIALEKTIK BOG‘LIQLIGI

Xolmaxamatova Rayxonoy Kamoliddin qizi
Andijon viloyati chet tillari instituti Filologiya va tillarni o’qitish: koreys tili yo’nalishi talabasi

Annotatsiya. Maqolaning maqsadi til va tafakkur munosabatini biryoqlama talqinlardan farqli ravishda dialektik birlik sifatida yoritishdir. Tadqiqotda nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv va konseptual umumlashtirish usullari qo‘llanib, Gumboldt, Uorf, Vitgenshteyn va Fodor qarashlari hamda rang atamalari bo‘yicha tadqiqotlar tahlil qilindi. Natijalar til fikrni faqat tashqi ifodalash vositasi emas, balki tushunchalarni ajratish, umumlashtirish va tartibga solish orqali tafakkurning ichki tuzilishini shakllantiruvchi faol mexanizm ekanini ko‘rsatdi. Tilning grammatik va leksik imkoniyatlari fikr uchun tayyor shakllar yaratadi, tafakkur esa bu shakllarni yangi mazmun bilan boyitadi. Shuningdek, til kategoriyalari idrokni butunlay cheklamasligi, biroq sezgi ma’lumotlarini muayyan madaniy va lingvistik tizimga solishi aniqlandi. Vitgenshteynning til o‘yinlari haqidagi g‘oyasi ma’noning qo‘llanishda yuzaga kelishini tasdiqladi. Xulosa shuki, til va tafakkur uzluksiz o‘zaro ta’sirda shakllanadigan yagona bilish jarayonining ikki tomoni bo‘lib, ularni statik emas, dinamik va dialektik jarayon sifatida talqin etish lozim.

Kalit so‘zlar: til va tafakkur, dialektik bog‘liqlik, lingvistik nisbiylik, kognitiv tilshunoslik, bilish jarayoni, ma’no va qo‘llanish, nutqiy amaliyot.

ДИАЛЕКТИЧЕСКАЯ ВЗАИМОСВЯЗЬ ЯЗЫКА И МЫШЛЕНИЯ

Аннотация. Цель статьи — показать соотношение языка и мышления не как одностороннюю зависимость, а как диалектическое единство. В исследовании использованы теоретический анализ, сравнительный подход и концептуальное обобщение; рассмотрены взгляды Гумбольдта, Уорфа, Витгенштейна и Фодора, а также исследования по цветообозначениям. Результаты показали, что язык является не только средством внешнего выражения готовой мысли, но и активным механизмом, который через различение, обобщение и упорядочение понятий формирует внутреннюю структуру мышления. Грамматические и лексические возможности языка создают для мысли готовые формы, а мышление наполняет эти формы новым содержанием. Установлено также, что языковые категории не полностью ограничивают восприятие, но организуют сенсорную информацию в определённую культурную и лингвистическую систему. Идея Витгенштейна о языковых играх подтверждает, что значение возникает в употреблении. В заключение отмечается, что язык и мышление представляют собой две стороны единого познавательного процесса, формирующегося во взаимном воздействии, и их следует понимать как динамический и диалектический процесс.

Ключевые слова: язык и мышление, диалектическая взаимосвязь, лингвистическая относительность, когнитивная лингвистика, познавательный процесс, значение и употребление, речевая практика.

THE DIALECTICAL INTERRELATION OF LANGUAGE AND THOUGHT

Abstract. The aim of the article is to present the relation between language and thought not as a one-sided dependence, but as a dialectical unity. The study uses theoretical analysis, a comparative

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

approach, and conceptual generalization, and examines the views of Humboldt, Whorf, Wittgenstein, and Fodor, as well as studies on color terms. The results show that language is not merely a means of externally expressing readymade thought; it is also an active 1 mechanism that shapes the internal structure of thinking by distinguishing, generalizing, and organizing concepts. The grammatical and lexical resources of language create ready forms for thought, while thought enriches these forms with new content. It was also found that language categories do not completely limit perception, but they organize sensory information within a specific cultural and linguistic system. Wittgenstein’s idea of language games confirms that meaning arises in use. The conclusion is that language and thought are two sides of a single cognitive process formed through continuous mutual influence, and their relationship should be understood as dynamic and dialectical rather than static.

Keywords: language and thought, dialectical relation, linguistic relativity, cognitive linguistics, cognitive process, meaning and use, speech practice.

KIRISH. Til va tafakkur inson ongining eng murakkab va o‘zaro ta’sirchan ikki hodisasi bo‘lib, ularning munosabati nafaqat lingvistik, balki falsafiy va kognitiv tadqiqotlarning ham markaziy muammolaridan biridir. Til fikrni ifodalash vositasi sifatida qaralsa-da, u tafakkurning shakllanishi, tartibga solinishi va ijtimoiy tajribaga aylanishida faol rol o‘ynaydi. Shu bois tilni faqat tayyor fikrni tashqi shaklga keltiruvchi vosita deb talqin qilish masalani soddalashtiradi. Aksincha, tilning ichki tuzilishi, semantik imkoniyatlari va nutqiy amaliyotdagi me’yorlari insonning dunyoni idrok etish usullariga ham ta’sir ko‘rsatadi [2, 4]. Mazkur muammoning dolzarbligi zamonaviy kognitiv fanlar, psixolingvistika va falsafiy tilshunoslikda tafakkur tilsiz mavjud bo‘ladimi, degan savolning hanuz ochiq qolayotganida namoyon bo‘ladi. Ayrim nazariy yondashuvlar fikrlashni ichki til bilan bog‘lasa, boshqalari til va tafakkur o‘rtasidagi

munosabatni ko‘proq ijtimoiy amaliyot va madaniy tajriba orqali izohlaydi [1, 6]. Bunda tilning kategoriyalash, umumlashtirish va farqlashdagi roli alohida ahamiyat kasb etadi; masalan, rang nomlari yoki grammatik tuzilmalar idrokning ayrim jihatlarini ajratib ko‘rsatishi mumkin [3, 5]. Shu bilan birga, mavjud adabiyotlarda til va tafakkurning dialektik bog‘liqligi ko‘pincha biryoqlama talqin qilinadi: yoki til tafakkurga to‘liq bo‘ysundiriladi, yoki tafakkur tilning ustiga qo‘yiladi. Ushbu maqola aynan shu bo‘shliqni to‘ldirishni maqsad qiladi. Tadqiqotning maqsadi til va tafakkur o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni dialektik birlikda ko‘rsatish, ularning bir-birini 2 shakllantiruvchi va cheklovchi jihatlarini aniqlash hamda bu munosabatning nazariy asoslarini yoritishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Til va tafakkur insonning bilish faoliyatida muhim o‘rin egallaydigan, bir-biri bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan murakkab ijtimoiy hodisalardir. Til insonlar o‘rtasidagi aloqa vositasi bo‘lish bilan birga, fikrni shakllantirish, ifodalash va avloddan avlodga yetkazish vazifasini ham bajaradi. Tafakkur esa inson ongida obyektiv borliqning umumlashtirilgan va bilvosita aks etish jarayoni hisoblanadi. Mazkur ikki hodisa o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘lsa-da, ularning mohiyati va bajaradigan vazifalari bir-biridan farqlanadi.

O‘zbek tilshunosligida til va tafakkur munosabati tilning ijtimoiy tabiati, uning bilish jarayonidagi o‘rni hamda nutqiy faoliyat bilan aloqadorligi asosida o‘rganiladi. Xususan, A. Nurmonovning tilshunoslik nazariyasiga oid tadqiqotlari tilni faqat aloqa vositasi sifatida emas, balki insonning fikrlash faoliyati bilan bog‘liq murakkab belgilar tizimi sifatida tushunishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Til va tafakkur o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlik, avvalo, ularning bir-birini taqozo etishi va o‘zaro ta’sirida namoyon bo‘ladi. Inson tafakkur orqali atrof-muhitdagi predmet va hodisalarning muhim xususiyatlarini anglaydi, ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlaydi va umumiy xulosalar chiqaradi. Til esa ana shu fikriy faoliyat natijalarini muayyan so‘zlar, tushunchalar va grammatik qurilmalar yordamida ifodalash imkonini beradi. Shu jihatdan til fikrning ifodalanish vositasi bo‘lish bilan birga, uning shakllanishi va rivojlanishiga ham ta’sir ko‘rsatadi.

Til va tafakkurning dialektik birligi ularning aynan bir hodisa ekanligini anglatmaydi. Tafakkur bilish jarayonining mazmuniy tomonini tashkil etsa, til mazkur mazmunni ifodalashga xizmat qiladigan ijtimoiy belgilar tizimidir. Masalan, inson muayyan predmet haqida fikr yuritganda, uning belgilarini taqqoslaydi, tahlil qiladi va umumlashtiradi. Hosil bo‘lgan fikr esa so‘z, so‘z birikmasi yoki gap orqali boshqalarga yetkaziladi. Biroq insonning barcha fikrlash jarayonlari faqat so‘zlar vositasida kechmaydi. Obrazli va ko‘rgazmali tafakkur shakllari ham mavjud. Bu holat til va tafakkurning birligi bilan bir qatorda, ularning nisbiy mustaqilligini ham ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosi Sh. Safarovning pragmalingvistika va kognitiv tilshunoslikka oid qarashlari ham tilni insonning bilish faoliyati, tajribasi va muloqot jarayonlari bilan bog‘liq holda tadqiq etish uchun muhim ahamiyatga ega. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, insonning borliq haqidagi bilimlari ongda muayyan konseptual tuzilmalar shaklida tashkil topadi. Til birliklari esa ushbu bilimlarni ifodalash va muloqot jarayonida faollashtirish vositalaridan biri hisoblanadi.

Til va tafakkurning o‘zaro aloqasi, ayniqsa, tushuncha va so‘z munosabatida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Tushuncha tafakkurning asosiy shakllaridan biri bo‘lib, predmet va hodisalarning muhim, umumiy belgilarini aks ettiradi. So‘z esa tushunchani ifodalashga xizmat qiladigan asosiy til birliklaridan biridir. Shunga qaramay, so‘z va tushuncha o‘rtasida mutlaq tenglik mavjud emas. Bir tushuncha turli tillarda har xil so‘zlar bilan ifodalanishi, bir so‘z esa kontekstga qarab bir necha ma’noni anglatishi mumkin.

Masalan, o‘zbek tilidagi ko‘z so‘zi insonning ko‘rish a’zosini anglatish bilan birga, buloqning ko‘zi, uzukning ko‘zi, ignaning ko‘zi kabi birikmalarda ko‘chma ma’nolarda qo‘llanadi. Bu hodisa inson tafakkuridagi o‘xshatish, qiyoslash va umumlashtirish jarayonlarining til semantikasida aks etishini ko‘rsatadi. Demak, tafakkur tilning lug‘aviy va semantik imkoniyatlarini kengaytirishga ta’sir ko‘rsatadi.

Tilning tafakkur rivojlanishidagi ahamiyati insonning ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish jarayonida ham namoyon bo‘ladi. Har bir avlod o‘zidan oldingi avlod tomonidan yaratilgan bilim, tushuncha, qadriyat va madaniy tajribani, avvalo, til vositasida egallaydi. Ilmiy tushunchalar, nazariyalar va xulosalarning tilda mustahkamlanishi insoniyat tafakkurining uzluksiz rivojlanishiga sharoit yaratadi. Shu sababli tilni nafaqat fikrni ifodalovchi, balki bilimlarni saqlovchi va uzatuvchi ijtimoiy vosita sifatida ham baholash mumkin.

Til va tafakkurning dialektik munosabati ularning tarixiy taraqqiyotida ham kuzatiladi. Jamiyatda yangi ijtimoiy munosabatlar, ilmiy kashfiyotlar va texnologik yutuqlar yuzaga kelishi bilan inson tafakkurida yangi tushunchalar shakllanadi.

Mazkur tushunchalarni ifodalash ehtiyoji esa tilning lug‘at tarkibini boyitadi, yangi atamalar va ma’no munosabatlarining paydo bo‘lishiga sabab bo‘ladi. O‘z navbatida, rivojlangan terminologik tizim ilmiy fikrni aniqroq ifodalash va murakkab bilimlarni tizimlashtirish imkonini beradi.

Shunday qilib, til va tafakkur o‘zaro ta’sir qiluvchi, bir-birini boyituvchi, ayni paytda o‘ziga xos qonuniyatlarga ega bo‘lgan hodisalardir. Ularning dialektik bog‘liqligi fikrning til orqali ifodalanishi, tilning bilish jarayoniga ta’siri, tushunchalarning shakllanishi va ijtimoiy tajribaning uzatilishida namoyon bo‘ladi. Til va tafakkur munosabatini o‘rganish insonning bilish imkoniyatlari, nutqiy faoliyati hamda jamiyatning ma’naviyintellektual taraqqiyotini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Til va tafakkur munosabati haqidagi nazariy qarashlar turli ilmiy an’analarda shakllangan. V. fon Gumboldt tilni xalqning ma’naviy-ruhiy taraqqiyoti bilan bog‘liq hodisa sifatida talqin qilib, til shakli va tafakkur rivoji o‘rtasidagi uzviy aloqani ko‘rsatadi [2]. B. L. Uorfning ishlari esa tilning odatiy fikrlash va xulq atvorni yo‘naltirishdagi ta’sirini yoritib, lingvistik tuzilma bilish jarayonlariga bevosita taalluqli ekanini asoslaydi [4, 5]. L. Vitgenshteyn til ma’nosini uning qo‘llanishi bilan bog‘lab, tafakkur va til o‘rtasidagi munosabatni ijtimoiy-amaliy kontekstda tushuntiradi [6]. Kognitiv yo‘nalishda J. A. Fodor “fikr tili” g‘oyasini ilgari surib, ichki mental reprezentatsiyalar tilga o‘xshash tizimda tashkil topishini ta’kidlaydi [1]. Rang atamalari bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar esa til kategoriyalari idrokning ayrim jihatlarini tartibga solishini ko‘rsatadi [3]. Mazkur maqolada nazariy tahlil, qiyosiy yondashuv va konseptual umumlashtirish usullari qo‘llanadi. Muammo falsafiy, lingvistik va kognitiv manbalar kesishmasida ko‘rib chiqilib, tilning tafakkurga ta’siri hamda tafakkurning tilni shakllantiruvchi roli dialektik birlikda talqin qilinadi. Shu bilan birga, mavjud qarashlar orasidagi farqlar terminologik aniqlik asosida solishtirilib, tilning faqat ifoda vositasi emas, balki bilishning faol mexanizmi ekani metodologik jihatdan asoslanadi.

NATIJALAR Tahlil qilingan manbalar til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni bir yoqlama sabab-oqibat zanjiri sifatida emas, balki o‘zaro shakllantiruvchi dialektik jarayon sifatida ko‘rsatdi. Til tayyor fikrni faqat tashqi ifodalash vositasi bo‘lib qolmay, balki tushunchalarni ajratish, umumlashtirish va tartibga solish orqali fikrning ichki tuzilishini ham belgilaydi. Shu jihatdan, tilning grammatik va leksik imkoniyatlari tafakkur uchun “tayyor shakllar” yaratadi, tafakkur esa bu shakllarni yangi mazmun bilan boyitadi [2, 4]. 3 Manbalarda tilning bilish jarayonidagi roli ayniqsa rang nomlari, odatiy tasniflar va nutq amaliyoti misolida yoritilgan. Asosiy rang atamalari haqidagi tadqiqot til kategoriyalari idrokni butunlay cheklab qo‘ymasligini, biroq sezgi ma’lumotlarini muayyan madaniy va lingvistik tizimga solishini ko‘rsatadi [3]. Uorfning qarashlari ham til odatiy fikrlash usullarini mustahkamlab, muayyan dunyoqarashni barqarorlashtirishini ta’kidlaydi [4, 5]. Bunda til tafakkurni mexanik ravishda belgilamaydi, balki uning yo‘nalishlarini ehtimoliy va ijtimoiy jihatdan shakllantiradi. Vitgenshteynning til o‘yinlari haqidagi yondashuvi natijalar orasida til ma’nosi amaliy qo‘llanishda yuzaga kelishini ko‘rsatdi: so‘zning mazmuni uning ishlatilish kontekstidan ajralmaydi [6]. Bu holat tafakkurning ham ijtimoiy faoliyat bilan uzviy bog‘liqligini tasdiqlaydi. Umuman, ko‘rib chiqilgan manbalar til va tafakkur o‘rtasidagi dialektik bog‘liqlikni uch darajada ochdi: bilishning shakllanishi, ijtimoiy tajribaning mustahkamlanishi va yangi ma’nolarning yaratilishi.

MUHOKAMA Muhokama natijalari til va tafakkur haqidagi ikki qutbli yondashuvni — biri tilni fikrning oddiy ifodasi, ikkinchisi esa uni fikrni belgilovchi kuch sifatida ko‘rishni — yetarli emasligini ko‘rsatadi. Gumboldtning tilni xalq ruhiy taraqqiyoti bilan bog‘lash haqidagi qarashi bu yerda tilning bilish jarayonidagi faol o‘rnini tushuntirishga yordam beradi, Uorfning lingvistik nisbiylik haqidagi mulohazalari esa til odatlari tafakkur yo‘nalishiga ta’sir qilishini yoritadi [2, 4, 5]. Biroq bu ta’sir mutlaq determinatsiya emas: inson yangi tajriba, ilmiy tushuncha va ijtimoiy muloqot orqali mavjud til chegaralarini kengaytiradi. Vitgenshteynning ma’no qo‘llanishda yuzaga kelishi haqidagi g‘oyasi ham aynan shu amaliy o‘zaro bog‘liqlikni tasdiqlaydi [6]. Tadqiqotning cheklovi shundaki, u asosan nazariy manbalar tahliliga tayandi; shu sababli turli tillarda tafakkur operatsiyalarining empirik qiyosiy tekshiruvi yetarli darajada qamrab olinmadi. Shunga qaramay, olingan xulosalar 4 ta’lim, tarjima, nutq madaniyati va kognitiv rivojlanish amaliyotida muhimdir. Tilni faqat grammatik tizim emas, balki fikrni shakllantiruvchi ijtimoiy-kognitiv muhit sifatida tushunish o‘quv jarayonida mazmunli muloqot, tushunchaviy aniqlik va tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

XULOSA Xulosa qilib aytganda, til va tafakkur bir-biridan ajralgan ikki tizim emas, balki uzluksiz o‘zaro ta’sirda shakllanadigan yagona bilish jarayonining ikki tomoni hisoblanadi. Til fikrni tayyor holda ifodalabgina qolmay, uni tahlil qilish, farqlash va umumlashtirish uchun zarur vositalarni ham beradi; tafakkur esa til birliklariga yangi mazmun yuklab, ularning semantik imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bois ularning munosabatini statik emas, dinamik va dialektik jarayon sifatida talqin etish maqsadga muvofiqdir [2, 4, 6]. Mazkur yondashuvdan kelib chiqib, tilni o‘qitish va o‘rganishda grammatik shakl bilan mantiqiy mazmunning birligini kuchaytirish, matn tahlili va nutqiy amaliyotni tafakkur rivoji bilan bog‘lab olib borish tavsiya etiladi. Shuningdek, kognitiv va lingvistik tadqiqotlarda tilning bilish jarayonlariga ta’sirini empirik usullar bilan chuqurroq o‘rganish, turli til tizimlarida tushuncha shakllanishi va kategoriyalash jarayonlarini qiyosiy tahlil qilish zarur. Bu yo‘nalishlar tilni faqat aloqa vositasi emas, balki inson tafakkurining shakllanish maydoni sifatida anglashga xizmat qiladi [1, 3, 5].

ADABIYOTLAR

1. Safarov Sh. S. Kognitiv tilshunoslik. – Samarqand: Sangzor, 2006. – 92 b. BIMM Elektron kutubxonasi
2.Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili sistem leksikologiyasi asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 b. library.tdau.uz, Ne’matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993. mentaljournal-jspu.uz.
3.Mengliyev B. Tilshunoslikning metodologik masalalari. – Toshkent, 2017. mentaljournal-jspu.uz.
4.Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2013. mentaljournal-jspu.uz

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.